

धडपडणारी मुले

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स्

धडपडणारी मुले : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शीतल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रविंद्र सावंत

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

ॐकार मुद्रणालय, कोल्हापूर.

आवृत्ती

१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत

रुपये २३०/-

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

दोन शब्द

१९३२-३३ साली नाशिकच्या तुरुंगात असतांना मी “श्यामची आई” हे पुस्तक लिहिले, ते लिहिल्यानंतर ‘धडपडणारी मुले’ हे पुस्तक लिहिले. माझ्या मनात ज्या शेकडो कल्पना येत असत, ज्या विचारांची गर्दी उसळे, जी स्वप्ने दिसत, ज्या स्मृती येत, जी दृश्ये आठवत, ज्या व्यक्ती उभ्या राहात, त्या सर्वांतून हे पुस्तक निर्माण झाले आहे. माझ्या मनाच्या समाधानासाठी हे सारे मी लिहीत असे. प्रत्यक्ष सृष्टीत अतृप्त राहिलेल्या शेकडो हृदयांच्या भुका शांत करण्याचा हा मार्ग होता. ज्या व्यक्तींना कृतिवीर होता येत नाही, ते वाचिवीर होतात. माझ्यासारख्या दुबळ्या कृतीच्या माणसाच्या मनात खूप खळबळ असते, मनात मनोहर स्वप्ने असतात, मनात आशा-आकांक्षा, उच्च ध्येये असतात, परंतु त्या सर्वांना कृतीत आणण्याचे धैर्य नसते. मग दौत, लेखणी, कागद घेऊन कल्पनांचे घोडे कागदावर नाचवणे, एवढाच पुरुषार्थ वाटतो व तोच मी तुरुंगात करीत बसे.

एके दिवशी तुरुंगात मी सहज काही लिहू लागलो व त्या सहज लिहिण्याचा सहज विस्तार होत गेला. माझ्या मनात आधी काहीही ठरलेले नसे. उद्या कोणते प्रकरण लिहीन, कोणते वर्णन घालीन, कोणते नवीन पात्र निर्मीन, काहीही ठरलेले नसे. आपोआप डोळ्यासमोर जसजसे येत गेले, तसतसे मी लिहित गेलो. सात-आठशे पाने मी भराभरा लिहून काढली. नदीच्या प्रवाहाला जसे पुढचे पाऊल माहित नसते, कडा आहे का दरी आहे, का काटे आहेत, काही माहित नसते, तसेच माझे होते. माझ्या लेखनाची नदी पुढे जात होती. लिहून झाल्यावर याला नाव काय द्यावे असे मनात आले ! पुस्तकात शेकडो ठिकाणी आलेला “धडपडणारी मुले” हा शब्द माझ्या डोळ्यांसमोर आला व तेच नाव या भारुडाला द्यावे, असे मी ठरवले. वाचक ते गोड करून घेतील.

अमळनेर

२७ ऑक्टोबर १९३७

- साने गुरुजी

अनुक्रमणिका

१.	स्वामी	०७
२.	संन्याशाचा संसार	२१
३.	तीन मुले	३४
४.	गोपाळराव	६२
५.	महादेवाचे दर्शन	७९
६.	प्रतिज्ञा	९५
७.	देवपूर	१२१
८.	पुण्यास भेट	१४६
९.	देवपूरचा आश्रम	१८०
१०.	आंधळी वेणू	१९८
११.	आश्रमाचा वाढता व्याप	२१८

१ : स्वामी

ध्येयाला जो कवटाळील,
प्रेमा निर्मळ मिठी मारील
दुःखी भारत जो हसवील
निज बळिदाने । त्या अनंत माझी नमने ॥

अमळनेर गावात आज विश्व-धर्म-मंडळाच्या वतीने थोर पैगंबर महंमद ह्यांची पुण्यतिथी साजरी होणार होती. विश्व-धर्म-मंडळ तेथे नवीनच स्थापन झाले होते. नवीन जीवनाचा तो एक लहानसा अंकुर होता. हजारो वर्षे जो विशाल भारत बनत आहे, त्याच्यात सिद्धीसाठी ते लहानसे मंडळ होते. जे महाभारताचे महान वस्त्र परमेश्वर अनंत काळापासून विणीत आहे, त्या वस्त्रातील एक लहानसा भाग म्हणजे ते मंडळ होते.

हिंदुस्थानभर हिंदू-मुसलमानांचे दंगे सुरू असताना असे मंडळ स्थापण्याचा बावळटपणा कोणी केला? ही स्वाभिमानशून्यता कोणाची? या दंग्यांच्या आगीत तेल ओतण्याचे सोडून हे नसते उपद्रव्याप कोण करित होते?

काय सर्व हिंदुस्थानभर दंगे आहेत? नाहीत. ती एक भ्रांत कल्पना आहे. हिंदुस्थानातील दहा-वीस शहरांत मारामारी झाली असेल. परंतु ही दहा-वीस शहरे म्हणजे काही हिंदुस्थान नव्हे. लाखो खेड्यापाड्यांतून हिंदू-मुसलमान गुण्यागोविंदाने नांदत आहेत. त्यांचे संबंध प्रेमाचे व जिऱ्हाळ्याचे आहेत. शेकडो प्रामाणिक

मुसलमान नोकर हिंदूंची मुले खेळवीत आहेत. एकमेकांच्या ओटीवर हिंदू-मुसलमान पानसुपारी खात आहेत. हिंदू-मुसलमानात सलोखा आहे.

वर्तमानपत्रांना हे खपत नसते. ऐक्याचे व प्रेमाचे वारे पसरविण्याऐवजी वर्तमानपत्रे द्वेष-मत्सराचे विषारी वारेच सोडत असतात. हिंदू-मुसलमानांच्या दंग्यांची तिखटमीठ लावून विषारी केलेली वार्ता वर्तमानपत्रे जगभर नेतात आणि कोट्यवधी हिंदू-मुसलमानांची मने अशांत केली जातात ! आग नसेल तेथे आग उत्पन्न होते, प्लेग नसेल तेथे प्लेगाचे जंतू जातात. हिंदुस्थानची दैना झाली आहे तेवढी पुरे, असे ह्या वर्तमानपत्रांना वाटत नाही. भडक काहीतरी प्रसिद्ध करावे, पैसे मिळावे, अंक खपावे हे त्यांचे ध्येय ! मग भारत मरो, का तरो, समाजाला आग लागो, की समाजाची राखरांगोळी होवो.

मुंबईला एका इमारतीस आग लागते ! परंतु आपण त्याच गोष्टीस महत्त्व देतो. मुंबईतील लाखो इमारती देवाने सुरक्षित ठेवल्या होत्या. हे आपण विसरतो. त्याप्रमाणे एके ठिकाणी दंगा झाला, तर त्यालाच आपण महत्त्व देतो. इतर लाखो ठिकाणी प्रेमळ शांतता आहे, ही गोष्ट आपण डोळ्याआड करून उगीच आदळ-आपट करू लागतो प्रत्येक धर्मातले संकुचित वृत्तीचे लोक अशा प्रकारे आपल्या श्वासोच्छ्वासाबरोबर अश्रद्धा घेऊन जात असतात. जगाची होळी पेटत ठेवतात.

परंतु ईश्वरी सूत्रे हळूहळू हलविली जात असतात. हा विश्वाचा विणकरी कसे कोठून घोटे फेकील, ते कोणाला कळणार? अमळनेरसारखे लहानसे शहर आणि तेथे हिंदू-मुसलमानांनी अन्योन्य संस्कृती समजून घेण्यासाठी संस्था स्थापन करावी, हे आश्चर्य नव्हे का? अमळनेर हे संतांचे स्थान ! संसाराला निर्मळ करणारी संस्था तेथे स्थापन न व्हावी, तर कोठे व्हावी?

ती संस्था म्हणजे एक सुचिन्ह होते. तो लहान बिंदू- जीवनदायी बिंदू- होता. त्या बिंदूची उपेक्षा नका करू. त्या बिंदूचाच उद्या सिंधू होईल. आपण नदीचा उगम पवित्र मानतो. गोदावरीच्या मोठ्या प्रवाहापेक्षा, त्र्यंबकेश्वराजवळील दगडा-धोंड्यातील गुंतवळासारखा तिचा लहान प्रवाह- ती करांगुळीएवढी धार- तिलाच आपण पवित्र मानतो. मंगल कर्माचे सारे आरंभ पवित्र आहेत. मग ते किती का लहान असेनात.

त्या लहान संस्थेला शिष्ट लोक हसत होते. आपापल्या क्षुद्र डबक्यांचा अभिमान धरणारे लोक हसत होते. ध्येयाची जगात टरच हात असते, परंतु ध्येयवादी पुरुष

आशेने व श्रद्धेने श्रमत असतो. प्रयत्न यशस्वी होवो वा अपयशी होवो, त्यात भिण्यासारखे काय आहे? परंतु ह्या जगात काहीही फुकट जात नाही. मनातील विचार, उच्चारलेला शब्द, प्रत्यक्ष कर्म, सर्वांचा परिणाम जगावर घडतच असतो. ते परिणाम दिसोत वा न दिसोत. कोठेतरी कोपऱ्यात फुललेल्या फुलाचा सुगंध वाऱ्याबरोबर दशदिशांत जातच असतो. त्या सुगंधाने वातावरण स्वच्छ व पवित्र राखण्यास मदत केलेलीच असते. त्या गोष्टींचे ज्ञान जगातील वर्तमानपत्रांस असो वा नसो, जगातील अहंपूज्यांस असो वा नसो.

स्वामी शहरांत हिंडत होते. दहा वाजता आगगाडीतून उतरल्यापासून ते भटकतच होते. त्यांना भूक लागली होती. परंतु कोणाकडे जाणार? कोठे उतरणार? त्या शहरांत कोणाशीही त्यांची ओळख नव्हती. रस्त्यांतून हिंडता हिंडता त्यांच्या हातात ती जाहिरात पडली. स्वामी जाहिरात वाचू लागले.

‘आज सायंकाळी सहा वाजता नगर -भवनात विश्व धर्म- मंडळाच्या वतीने महंमद पैगंबर यांची पुण्यतिथी साजरी केली जाणार आहे. तरी सर्वांनी यावे, अशी प्रार्थना आहे.’

ती पवित्र पत्रिका वाचताच त्यांचे तोंड फुलले. त्यांची भुकेने काळवंडलेली मुद्रा टवटवीत दिसू लागली. आत्म्याची भूक शांत झाली. प्रेमाच्या यात्रेकरूला प्रेमाचा प्रसाद मिळाला. ती पत्रिका स्वामींनी हृदयाशी धरली. ती पत्रिका म्हणजे नवीन आशा होती, नवीन प्रभा होती. नवभारताची दिव्य पताका होती, ती पत्रिका घेऊन ते पुढे चालले. भटकत भटकत ते नदीतीरावर आले. गाव आता दूर राहिला होता. तेथे एक लहानशी टेकडी होती. त्या टेकडीवर महादेवाचे लहानसेच, पण सुंदर असे देवालय होते, देवालयाभोवती झाडे लावलेली होती. दाट छाया पडली होती. टेकडीच्या पायथ्याशी नदी होती. जणू भगवान शंकराचे महिम्नस्तोत्रच ती रात्रंदिवस गात होती. गावापासून दूर राहून त्या टेकडीवरून भगवान शंकर गावाला आशीर्वाद पाठवीत होते. ते स्थळ पवित्र होते, रमणीय होते. एक प्रकारचा शांत व गंभीर एकांत तेथे होता.

स्वामींनी नदीमध्ये स्नान केले. उन्हाने तप्त झालेला आपला देश त्या शीतल जलाने त्यांनी शांत केला. कितीतरी वेळ ते पाण्यात होते. आईच्या प्रेम-तरंगांशी खेळत होते, आईच्या कृपा-समुद्रात डुंबत होते. मधूनमधून पाणी पीत होते. शेवटी ते बाहेर आले. त्यांनी वस्त्रे धुतली. धुऊन उन्हात वाळत टाकली. देवाच्या अंगणात

शीतल छायेखाली घोंगडीवर ते बसले. त्यांना थकवा आला होता. त्या घोंगडीवर शेवटी ते पडले. त्यांचा डोळा लागला. झाडावरची पाखरे त्या श्रांत पांथाकडे पाहात होती. एक पाखरू येऊन त्यांच्या अंगावरही बसले. हळूच बसले व अलगाव उडून गेले.

परंतु स्वामींना झोप कोठून येणार? भारतवर्ष झोपले असतांना, हा प्रिय महाराष्ट्र झोपला असताना, त्यांना झोप कोठून येणार? ज्यांच्यावर सारी आशा, ते राष्ट्राचे तरुण झोपलेले असताना, त्यांना कोठून सुख-निद्रा, कोठची मनाची विश्रंती? ते उठले. तेथेच येरझाऱ्या घालू लागले. अनेक विचार त्यांच्या हृदयात उसळत होते. एकदम ते थबकत व दूर कोठेतरी बघत. भारताच्या भव्य भविष्याचे दर्शन का त्यांना त्या वेळेस होई !

ते पाहा स्वामी खाली बसले. त्यांनी आपल्या पिशवीतून वही काढली. पेन्सिलीने काहीतरी ते लिहू लागले. काय बरे लिहीत आहेत? तो निबंध आहे, का ती गोष्ट आहे? तो हिशोब आहे, की काही टाचणे-टिपणे आहेत? त्यांचे डोळे पाहा, भावनांनी पेटल्याप्रमाणे ते दिसत आहेत. हृदयातील ज्वालामुखी डोळ्यात येऊन उभा राहिला आहे. त्यांचे ओठ थरथरत आहेत व लिहितांना बोटे कापत आहेत. भावनांचा वेग शरीराला व हृदयाला सहन होत नाही वाटते? भावनांच्या बरोबर शब्दांना टिकाव धरत नाही, म्हणून तर ते नाही ना तो वेग ओठांच्या कंपातून, बोटांच्या कंपातून प्रकट होत?

एक दिव्य गान तेथे जन्माला आले होते. त्या कागदावर तेजस्वी व उदार भावनांचे एक गाणे लिहिण्यात आले होते. स्वामीजींनी ते गाणे म्हटले. लिहून झाल्यावर त्यांना समाधान झाले. त्या गाण्यातील चरण गुणगुणत ते शिवालयाभोवती प्रदक्षिणा घालू लागले.

वेळ केव्हा संपला, ते त्यांना कळले नाही. संध्याकाळ होत आली. सूर्यास्ताचे कोमल किरण नदीच्या पाण्यावर पडले होते. निघून जाणारे किरण झाडांच्या पानांशी शेवटची खेळीमेळी करीत होते. स्वामीजींना एकदम आठवण झाली. गावात सभा आहे. नगर-भवनात सभा आहे. ते एकदम उठले. त्यांनी आपली पिशवी भरली. अंगावर घोंगडी टाकली. झपझप पावले टाकत ते गावाकडे निघाले. 'नगरभवन' कोठे आहे, त्याची ते विचारपूस करू लागले.

शेवटी एकदाचे नगरभवन आले. नगरभवनाभोवती बाग होती. अद्यापसभेस सुरुवात झाली नव्हती. मुसलमानांच्या झुंडी येत होत्या. तरुणांचे मेळावे ठायी ठायी उभे होते. बागेत मुले फिरत होती. बागेतील एका बाकावर स्वामी बसले. त्यांच्या तेजस्वी मूर्तीकडे सारे कुतूहलाने पाहात होते. पहाडासारखी धिप्पाड ती मूर्ती होती. परंतु पुन्हा किती शांत व गंभीर ! पाहणाऱ्यांच्या मनात त्या मूर्तीबद्दल एकदम आदर व भक्ती उत्पन्न होई.

सभेचे अध्यक्ष आले. मंडळी सभागृहात जाऊ लागली. स्वामीजीही सभागृहात शिरले. तरुणांच्या घोळक्यातच ते बसले. सभेस आरंभ झाला. नियुक्त वक्ते उभे राहिले व त्यांनी पैगंबराविषयीची माहिती सांगितली. आपल्या धर्मस्थापकाबद्दलची माहिती एका हिंदूने गोळा करून, आस्थापूर्वक मिळवून ती आपणास सांगायची, ह्याचे मुसलमान बंधूस आश्चर्य वाटले. मुख्य वक्त्याचे भाषण संपल्यावर अध्यक्षांनी दुसऱ्या कोणास बोलायचे असल्यास परवानगी आहे, असे सांगितले.

कोणी उठते का? श्रोते चौफेर पाहू लागले. ते पाहा स्वामी उठले. सिंहाप्रमाणे खुर्चीजवळ गेले. त्या नव-पुरुषाकडे सर्वांचे लक्ष वेधले. हा मनुष्य कोण, कोठला, काय सांगणार? स्वामींची धीर-गंभर वाणी सुरू झाली. अत्यंत शांतता होती. लोक शब्द न शब्द पिऊ लागले, हृदयात साठवू लागले.

“मुसलमान बंधूनों, आज मला किती आनंद होत आहे, याची कल्पना तुम्हाला होणार नाही. आपले ध्येय परार्धांशाने का होईना, कुठे तरी प्रगट होत आहे. हे पाहण्यात धन्यता असते. आज हिंदुस्थानभर हिंदू-मुसलमानांचे तंटे होत आहेत. अशा अविश्वासाच्या काळात आजच्यासारखा प्रसंग पाहायला मिळणे, म्हणजे सहारा वाळवंटात झुळझुळ वाहाणारा झरा दिसण्यासारखे आहे. बंधूनों, हा भारतवर्षाचे एक महान ध्येय आहे. ते ध्येय कधीही डोळ्याआड करू नका. परमेश्वराला भिन्न भिन्न संस्कृतीचे लोक या भारतात आणून, त्या सर्वांची एक महान संस्कृती निर्माण करायची आहे. सर्व धर्माचे व जातीचे लोक इथे आणून, त्यांना गुण्यागोविंदाने नांदवण्याचा एक महान प्रयोग भारतभाग्यविधाता करू पाहात आहे. समुद्रात हजारो प्रवाह येतात, म्हणून समुद्र पवित्र; त्याप्रमाणे भारतवर्ष हे पवित्र तीर्थ आहे. मानवी जीवनाचे विविधतेतील ऐक्य पाहायला जगातील यात्रेकरू या भारतभूमीत येतील. भारतीय इतिहासातले हे सोनेरी सूत्र विसरू नका.

“भारताला ऐक्याचा संदेश जगाला द्यायचा आहे. भेदभावात अभेद पाहायला शिका, हे भारत सांगत आहे. भारतातच अद्वैत तत्त्वज्ञान का निर्माण झाले? तत्त्वज्ञाने परिस्थितून जन्माला येत असतात. जरूरीमुळे ज्याप्रमाणे भौतिक शास्त्रातही शोध लागत असतात. या भारतवर्षाच्या भाग्याने हजारो मानव-प्रवाह इथे येतील. त्यांच्यात संगीत निर्माण व्हायला. अद्वैताची जरूरी होती, म्हणूनच तो महान विचार इथे निर्माण झाला.

“बंधूनो, हृदये हृदयात मिळायला हवी असतील, तर परस्परांच्या संस्कृतीतले जे जे सत्य, शिव व सुंदर असेल, त्याचा अभ्यास करायला हवा. आपण पाश्चात्य ग्रंथ वाचतो. त्यांच्या काव्यातली वचने पाठ म्हणतो, परंतु हिंदू कुराणातले वचन व्याख्यानात सांगणार नाही, किंवा मुसलमान गीतेतला श्लोक म्हणणार नाही. परस्परांच्या संस्कृतीतील ही देवाणघेवाण आपण अकबराच्या कारकिर्दीत करायला लागलो होतो. ईदच्या प्रार्थनेच्या वेळेस ‘हिंदू-मुसलमान यांना सांभाळ,’ असे मुसलमान म्हणतो. आधी हिंदूचे नाव तो घेतो. मुसलमानी राजांनी हिंदू देवस्थानांना व हिंदू राजांनी मुसलमानी पीरांना नि दग्यांना वर्षासन दिलेली आहेत. आपण या विशाल भारताची पूजा करायला शिकत होतो. ते भव्य, दिव्य कर्म पुन्हा नव्याने सुरू करू या.”

“सूर्यफुलाची अशी गंमत सांगतात की, जिकडे जिकडे सूर्य वळेल, तिकडे तिकडे ते तोंड करते. आपली मने अशीच झाली पाहिजेत. जिथून जिथून प्रकाश मिळेल, तिथून तिथून तो घेऊन, आपण आपला विकास करून घ्यायला हवा. एकमेकांचे वाईट पाहणे, हे मानवांना शोभत नाही. गिधाडाची दृष्टी सडलेल्या मांसखंडावर असते, त्याप्रमाणे आपण होता कामा नये, सुफी कवींनी म्हटलं आहे, ‘अरे, तुझ्या मशिदीचा दगड भंगला तरी चालेल, परंतु दुसऱ्याच्या दिलाची मशीद नको फोडू.’ आमच्या संतांनीही सांगितले आहे.

कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर । वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे ।।

“दोन्ही धर्मातल्या संतांनी एकच प्रेमाचा व शांतीचा संदेश दिला आहे. इस्लाम या शब्दाचा अर्थ काय? इस्लाम म्हणजे शांती ! आणि हिंदूच्या प्रत्येक मंत्र्याच्या शेवटी ‘ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ।’ असेच म्हटलेले असते. ज्या धर्माचा अवतार शांतीसाठी आहे, त्या धर्मांनी आग लावीत सुटणे, हे योग्य नाही.”

“या हिंदुस्थानचा इतिहास हिंदू-मुसलमानांनी बनवला आहे. अशोक व अकबर, प्रताप व शेरशाहा, अहल्याबाई व चांदबिबी, कबीर व चैतन्य सर्वांनी ही इमारत रचीत आणली आहे. आग्राचा ताजमहल व अजिंठ्यांची लेणी यांनी या संस्कृतीत भर घातली आहे. इस्लामी गुलाब व आर्यांचे पवित्र कमळ, दोन्ही एके ठिकाणी आली आहेत. एकमेकांस नाव न ठेवता पुढे जाऊ या. एकमेकांवर बहिष्कार न घालता सहकार्य करा, सख्य जोडा. मुसलमानांची आता इथेच घरेदारे, इथेच शेतीवाडी; इथेच पूर्वजांची कबरस्ताने. हा भारतवर्ष त्यांना आपलासा वाटला पाहिजे. भारतीय भवितव्यते त्यांनी लग्न लावले पाहिजे. हिंदूनीही त्यांना जवळ करावे. मुसलमान सारे वाईट, असा मंत्र जपत बसू नये. आपले तत्त्वज्ञान निराळा मार्ग सांगत आहे. ‘अहं ब्रह्माऽस्मि।’ नि ‘तत्त्वमसि।’ हा आपला मार्ग आहे. मी ब्रह्म आहे व तूही ब्रह्म आहेस. मी चांगला आहे. व तूही चांगला आहेस. राम, राम. मी राम व तू राम. आपण सारी देवाची लेकरे. आपण दैवी आहोत, दानवी नाही. हा मंत्र आपल्याला जपायचा आहे. शिक्षणशास्त्रज्ञ म्हणतात, ‘मुलाला दगड म्हटलेत, तर तो खरोखरच दगड होईल.’ त्याप्रमाणेच आपण मुसलमानास ते वाईट आहेत. वाईट आहेत. असे सारखे म्हटले, तर ते वाईट नसले तरी वाईट होतील. जो वाईट असेल, असे सारखे म्हटले, तर ते वाईट नसले, तरी वाईट होतील. जो वाईट असेल, त्याचेही लक्ष त्याच्यामधल्या संदेशावर आपण खिळवले पाहिजे. या उपनिषदातल्या शास्त्रशुद्ध, सनातन मार्गानेच, एकमेकांना श्रद्धेने सुंदर करीत, आपण पुढे गेले पाहिजे.”

“आज महंमदाची पुण्यतिथी ! त्या महापुरुषाबद्दल मी काय सांगू? त्यांची केवढी श्रद्धा, किती तळमळ, किती नम्रता ! भटक्या अरबांना त्यांनी एकत्र आणलं. त्यांनी स्त्रियांचा महिमा वाढवला. ऐक्याचा संदेश दिला. तुझ्या शेजारी तुझा भाऊ उपाशी असेल, तर त्याला अर्धी भाकर नेऊन दे. असे सांगितले. व्याज घेऊ नको, असे बजावले. स्वावलंबी व्हायला त्यांनीच शिकवले. एका भिकाऱ्याला त्यांनी बळेच लाकडे तोडायचा धंदा करायला लावले. ‘मला महंमदाला ईश्वरी ज्ञान झाले आहे, तसे जगात इतरही महात्म्यांना झाले असेल, त्यांनाही तुम्ही मान द्या.’ असे कुराणात स्वच्छ सांगितले आहे. महापुरुषाच्या शिकवणीतली दोषता ही कालोद्भव असते. महापुरुषाला परिस्थिती पाहून उपदेश करावा लागतो. तो उपदेश म्हणजे त्याचे हृदयसर्वस्व नसते. त्या उपदेशाचा आपण विकास करायला हवा.”